

Unit 1) Introduction to Indian Military History.**(भारतीय लष्करी इतिहासाचा परिचय.)**

- a) Overview
- b) Evolution of warfare in ancient India
- c) Key sources for studying Indian military history

a) विहंगावलोकन (आढावा)

भारतीय लष्करी इतिहास: भारतीय लष्करी इतिहास म्हणजे भारताच्या भूतकाळातील लष्करी पैलूंचा शैक्षणिक आणि अभ्यासपूर्ण अभ्यास होय. यात युद्धाशी संबंधित विविध घटकांची सर्वसमावेशक तपासणी केली जाते, ज्यात लढाया, रणनीती, तंत्रज्ञान आणि देशाच्या संरक्षण प्रणाली आणि ऐतिहासिक मार्गाला आकार देणारे सांस्कृतिक प्रभाव यांचा समावेश आहे.

महत्त्व: भारतीय लष्करी इतिहासाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे कारण ते भारताच्या संरक्षण यंत्रणेच्या उत्क्रांती, युद्धाच्या रणनीती आणि व्यापक ऐतिहासिक घडामोडींचे मौल्यवान ज्ञान देते. हे ज्ञान केवळ देशाच्या भूतकाळाच्या सखोल आकलनात योगदान देत नाही तर त्याची राष्ट्रीय सुरक्षा, लष्करी धोरणे आणि धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी समकालीन प्रासंगिकता देखील आहे.

युद्धशास्त्राची उत्क्रांती: भारतीय लष्करी इतिहासाचा अभ्यास आपल्याला वेगवेगळ्या कालखंडातील युद्धाच्या उत्क्रांतीचा शोध घेण्यास प्रोत्साहित करतो. यामध्ये युद्धांमध्ये रथ आणि हत्तींचा वापर यासारख्या प्राचीन काळापासून जागतिक लष्करी घडामोडींचा प्रभाव असलेल्या अधिक आधुनिक दृष्टिकोनापर्यंत रणनीती, शस्त्रे आणि धोरणात्मक विचार कसे विकसित झाले याचे परीक्षण करणे समाविष्ट आहे.

लष्करी नेतृत्व: भारतीय युद्धाचा इतिहास उल्लेखनीय लष्करी नेत्यांच्या उदाहरणांनी समृद्ध आहे ज्यांनी अपवादात्मक नेतृत्व गुण, सामरिक पराक्रम आणि सामरिक विचारसरणीचे प्रदर्शन केले. महाराणा प्रताप, छत्रपती शिवाजी आणि समुद्रगुप्त यांसारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वशैली आणि निर्णयक्षमतेचे विश्लेषण केल्याने त्यांच्या लष्करी इतिहासातील योगदानाची माहिती मिळते.

तांत्रिक प्रगती: भारतीय लष्करी इतिहास विविध संघर्षांच्या परिणामांना आकार देणारी तांत्रिक प्रगती दर्शवितो. यात नाविन्यपूर्ण शस्त्रे, तटबंदी आणि अभियांत्रिकी तंत्रांचा वापर समाविष्ट आहे. तांत्रिक प्रगतीचा अभ्यास आम्हाला हे समजून घेण्यास मदत करतो की लष्करी नवकल्पनांनी युद्धभूमीवरील यश आणि अपयशांमध्ये कसे योगदान दिले.

परस्पर-सांस्कृतिक संवाद: भारताचा इतिहास व्यापार, विजय आणि स्थलांतरामुळे विविध संस्कृतींशी परस्परसंवादाने चिन्हांकित आहे. या परस्परसंवादांनी अनेकदा लष्करी धोरणांवर प्रभाव टाकला, नवीन तंत्रे आणि दृष्टीकोनांचा परिचय करून दिला. उदाहरणार्थ, मध्य आशियाई आणि पर्शियन संस्कृतींसह विचारांची देवाणघेवाण झाल्यामुळे संकरित युद्ध धोरणांचा विकास झाला.

थोडक्यात, भारतीय लष्करी इतिहासाचा अभ्यास हा एक बहुआयामी शोध आहे जो देशाच्या संरक्षण प्रणाली आणि ऐतिहासिक मार्गाला आकार देणाऱ्या लढाया, रणनीती, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक गतिशीलता यांचा शोध घेतो. युद्ध, लष्करी नेतृत्व, तांत्रिक प्रगती आणि परस्पर-सांस्कृतिक परस्परसंवादाच्या उत्क्रांतीचे परीक्षण करून, अभ्यासाचे हे क्षेत्र समकालीन लष्करी आणि सामरिक विचारांसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करताना भारताच्या भूतकाळाची सर्वसमावेशक समज प्रदान करते.

b) प्राचीन भारतातील युद्धशास्त्राची उत्क्रांती

अ) वैदिक कालखंड: रथ, पायदळ आणि धनुर्धारी यांचा वापर; सन्मान आणि शौर्य यावर लक्ष केंद्रित करते. वैदिक काळात, जे सुमारे इसपू 1500 ते इसपू 500 पर्यंत विस्तारले होते, प्राचीन भारतातील युद्धामध्ये रथ, पायदळ आणि धनुर्धारी यांच्या वापराचे वैशिष्ट्य होते. रथ हे प्राचीन भारतीय सैन्याचे प्रमुख घटक होते, ज्याचा वापर अनेकदा धनुर्धारी आणि योद्ध्यांसाठी गतिशील साधन म्हणून केला जात असे. हे रथ सामान्यतः घोडे ओढत असत आणि ते कुशल धनुर्धारांनी सुसज्ज होते जे शत्रूवर बाणांचा वर्षाव करत. रथ हे प्रतिष्ठेचे आणि सामर्थ्याचे प्रतीक मानले जात होते आणि रथ चालवण्याची आणि चालवण्याची क्षमता हे शौर्याचे चिन्ह मानले जात असे.

युद्धातही पायदळाची भूमिका महत्त्वाची होती. तलवारी, भाले, ढाल अशा शस्त्रांनी सज्ज पायदळ सैनिक सैन्याचा कणा बनले. या पायदळ तुकड्यांना युद्धात त्यांची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी अनेकदा विविध स्वरूपांमध्ये संघटित केले गेले. धनुर्धारी, रथावर आणि पायी दोन्ही बाजूंनी, शत्रूच्या सैन्यावर बाणांचा वर्षाव करून, विस्तृत आधार प्रदान करत असे.

वैदिक काळातही सन्मान आणि शौर्य या संकल्पनांना महत्त्व दिले गेले. योद्ध्यांनी युद्धभूमीवर शौर्य, धैर्य आणि निष्ठा दाखवावी अशी अपेक्षा होती. लढाया केवळ शत्रूला पराभूत करण्यासाठी नसून, एखाद्याचा सन्मान राखण्यासाठी आणि आचारसंहितेचे पालन करण्यासाठी देखील होत्या. योद्धा कर्तव्य आणि धार्मिकतेच्या भावनेने प्रेरित होते, ज्याने युद्धातील त्यांच्या कृतींचे मार्गदर्शन केले.

ब) महाभारत आणि रामायण: प्राचीन लढाया, शस्त्रास्त्रे आणि रणनीतींचे चित्रण: महाभारत आणि रामायणातील महाकथा त्यांच्या काळात वापरल्या गेलेल्या प्राचीन लढाया, शस्त्रास्त्रे आणि रणनीती याबद्दल स्पष्ट अंतर्दृष्टी देतात. महाभारत, एक विस्तीर्ण महाकाव्य, पांडव आणि कौरवांमधील कुरुक्षेत्र युद्धाची कथा वर्णन करते. हे तलवारी, धनुष्य आणि बाणांपासून गदा आणि रथांपर्यंतच्या विविध शस्त्रांचा वापर दर्शवते. महाकाव्यामध्ये विविध घटकांमधील बुद्धिमान नियोजन आणि समन्वयाचे महत्त्व अधोरेखित करून युद्धक्षेत्रातील गुंतागुंतीची रचना, डावपेच आणि रणनीती यांचे वर्णन केले आहे.

त्याचप्रमाणे, रामायण भगवान राम आणि राक्षस राजा रावण यांच्यातील महाकाव्य संघर्षाचे चित्रण करते. हे आपल्याला रामाचे दैवी धनुष्य आणि रावणाच्या खगोलीय शस्त्रास्त्रांसारख्या प्राचीन शस्त्रांची झलक देते. रामायणातील लढाया युद्धात दैवी सहाय्य आणि शौर्याचे महत्त्व दर्शवितात.

क) भूगोलाचा प्रभाव: लष्करी रणनीती आणि रणनीतींवर परिणाम करणारे भूभाग आणि हवामान: प्राचीन भारताचा भूगोल, भूभाग आणि हवामान यांचा लष्करी रणनीती आणि डावपेचांवर खोलवर परिणाम झाला. पर्वत, जंगले, नद्या आणि मैदाने यांसह भारताच्या वैविध्यपूर्ण भूप्रदेशाने लढाया लढण्याच्या पद्धतीवर प्रभाव पाडला.

डोंगराळ प्रदेशात, नैसर्गिक अडथळ्यांमुळे बचावात्मक फायदे मिळतात आणि गनिमी युद्धाच्या डावपेचांचा वापर केला जात असे. जंगलांनी मोठ्या सैन्यासाठी आव्हाने उभी केली, घातपात आणि हिट-अँड-रन डावपेचांना अनुकूलता दिली. दुसरीकडे, मैदाने, रथ आणि घोडदळाच्या प्रभावी वापरासाठी परवानगी होती.

नद्यांनी अडथळे आणि रणनीतिकेळ संधी म्हणून काम केले. ते बचावात्मक रेषा म्हणून वापरले जाऊ शकतात किंवा शत्रूला आश्चर्यचकित करण्यासाठी रणनीतिकदृष्ट्या पार केले जाऊ शकतात. हवामानातील फरकांचा लष्करी मोहिमांच्या वेळेवर आणि नियोजनावरही परिणाम झाला. उदाहरणार्थ, मान्सूनचा हंगाम सैन्याच्या गतिशीलतेवर आणि पुरवठ्याच्या उपलब्धतेवर परिणाम करू शकतो.

एकंदरीत, वैदिक कालखंड, महाभारत, रामायण आणि प्राचीन भारताची भौगोलिक वैशिष्ट्ये एकत्रितपणे लष्करी इतिहासाची समृद्ध चित्रण प्रदान करतात, शस्त्रे, रणनीती आणि सन्मान आणि पराक्रमाची सांस्कृतिक मूल्ये यांच्यातील गुंतागुंतीचा परस्परसंवाद प्रकट करतात. या ऐतिहासिक कथांमधून प्राचीन भारतीय युद्धाचा दृष्टिकोन आणि भूमी आणि तेथील लोकांशी असलेला संबंध याविषयी मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळते.

c) भारतीय लष्करी इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रमुख स्रोत

1) साहित्य स्रोत: महाकाव्ये, ग्रंथ (अर्थशास्त्र, कौटिल्याचे तत्त्वज्ञान), शिलालेख, इतिहास:

अ) महाकाव्ये: महाभारत आणि रामायण यांसारखी प्राचीन भारतीय महाकाव्ये त्या काळात युद्धात वापरल्या जाणाऱ्या रणनीती, डावपेच आणि शस्त्रास्त्रांबद्दल मौल्यवान माहिती देतात. ही महाकाव्ये पौराणिक लढाया, युद्धे आणि संघर्षांचे वर्णन करतात, अनेकदा योद्ध्यांचे पराक्रम आणि विकसित होत असलेल्या लष्करी तंत्रांचे चित्रण करतात.

ब) अर्थशास्त्र सारखे ग्रंथ: प्राचीन भारतीय विद्वान कौटिल्य (ज्याला चाणक्य म्हणूनही ओळखले जाते) यांनी लिहिलेला अर्थशास्त्र हा राज्यशास्त्र, राजकारण आणि लष्करी रणनीती यावरील सर्वसमावेशक ग्रंथ आहे. ते सैन्याची रचना, हेरगिरी आणि मुत्सद्देगिरी यांसारख्या पैलूंसह प्रभावी सैन्याचे आयोजन आणि व्यवस्थापन यावर तपशीलवार मार्गदर्शन प्रदान करते.

क) शिलालेख आणि इतिहास: खांब, भिंती आणि इतर पृष्ठभागावरील शिलालेख युद्ध आणि लष्करी कामगिरीसह महत्त्वपूर्ण घटनांच्या ऐतिहासिक नोंदी देतात. शाही इतिहास आणि न्यायालयीन नोंदी देखील लष्करी मोहिमा आणि राज्यकर्त्यांनी नियुक्त केलेल्या धोरणांचे दस्तऐवजीकरण करतात.

2) पुरातत्व शोध: शस्त्रे, चिलखत, तटबंदी, कलाकृती:

अ) शस्त्रे आणि चिलखत: पुरातत्व उत्खननात तलवारी, भाले, धनुष्य आणि बाण, ढाल आणि अगदी सुरुवातीच्या बंदुकांचे प्रकार यासारखी विविध प्रकारची शस्त्रे आणि चिलखत सापडले आहेत. या कलाकृती प्राचीन युद्धात वापरल्या जाणाऱ्या तांत्रिक प्रगती आणि साहित्याचा मूर्त पुरावा देतात.

ब) तटबंदी: प्राचीन किल्ले, किल्ले आणि संरक्षणात्मक संरचनांचे अवशेष प्रदेशांचे रक्षण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्थापत्य आणि अभियांत्रिकी तंत्रांची माहिती देतात. तटबंदीची रचना आणि मांडणी त्या काळातील धोरणात्मक विचार प्रकट करते.

क) कलाकृती: रथ, घोड्यांची हार्नेस आणि लष्करी चिन्हे यासारख्या लष्करी-संबंधित कलाकृतींचे शोध प्राचीन सैन्याच्या उपकरणे आणि रसद बद्दल अतिरिक्त माहिती प्रदान करतात.

3) परदेशी प्रवाशांची लिखाणे: मेगास्थेनिस, अल-बिरुनी सारख्या प्रवाशांचे लिखाण:

अ) मेगास्थेनिस: भारतीय मौर्य राजा चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या दरबारातील ग्रीक राजदूत, मेगास्थेनिसने लष्करी बाबींसह भारतीय समाजाबद्दल विस्तृतपणे लिहिले. त्यांचे लिखाण भारतीय लष्करी संघटना, युद्ध आणि समाज याविषयी बाहेरच्या व्यक्तीचा दृष्टीकोन देतात.

ब) अल-बिरुनी: पर्शियन विद्वान आणि बहुविज्ञान, अल-बिरुनी यांनी भारतात प्रवास केला आणि तेथील संस्कृती, विज्ञान आणि लष्करी पद्धतींबद्दल लिहिले. त्यांची कामे मध्ययुगीन भारतातील लष्करी तंत्रे आणि रणनीतींबद्दल मौल्यवान माहिती देतात.

4) कला आणि शिल्प: युद्ध, युद्धाची दृश्ये आणि लष्करी उपकरणे यांचे चित्रण:

अ) शिल्प: प्राचीन भारतीय कलेमध्ये अनेकदा युद्ध, योद्धे आणि लष्करी उपकरणांचे मंदिराच्या भिंती, अंतर्गत रचना आणि शिल्पे यांवर चित्रण आढळते. ही कलात्मक सादरीकरणे युद्धाची रचना, शस्त्रे आणि सैनिकांनी परिधान केलेल्या पोशाखाचे दृश्य पुरावे देतात.

ब) योद्ध्यांची आयकॉनोग्राफी: युद्धात गुंतलेल्या देवता आणि नायकांचे कलात्मक प्रतिनिधित्व लष्करी पद्धतींच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक पैलूंमध्ये प्रतीकात्मक ज्ञान देतात. हे चित्रण समाजातील युद्धाला साजेस्या सद्गुणांचे महत्त्व प्रतिबिंबित करते.

या वैविध्यपूर्ण स्रोतांचा अभ्यास आणि विश्लेषण करून, इतिहासकार आणि संशोधक प्राचीन भारतीय युद्ध, त्याची रणनीती, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक परिणामांची अधिक व्यापक समज पुनर्रचना करू शकतात. हे स्रोत एकत्रितपणे लष्करी पद्धतींचे बहुआयामी दृश्य प्रदान करतात, प्राचीन भारतीय समाजांच्या जटिलतेवर आणि संघर्ष आणि संरक्षणाच्या त्यांच्या दृष्टिकोनांवर प्रकाश टाकतात.

Unit 2) Ancient and Medieval Period. (प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंड.)

- a) Military strategies and battles in the Mauryan Empire
- b) Gupta Empire: Expansion and defence
- c) Muslim invasions and the Delhi Sultanate

अ) मौर्य साम्राज्यातील लष्करी रणनीती आणि लढाया

अ) चंद्रगुप्त मौर्य: प्राचीन भारतीय इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या व्यक्तींपैकी एक, चंद्रगुप्त मौर्य यांनी कुशलतेने लष्करी विजय आणि सामरिक युती करून मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली. त्याने नंद घराणे उलथून टाकले आणि भारतीय उपखंडाच्या मोठ्या भागावर आपली सत्ता स्थापन केली. चंद्रगुप्ताची लष्करी रणनीती भारताला एकाच शाही झेंड्याखाली एकत्रित करण्यात महत्त्वाची होती. त्यांना त्यांचे गुरू चाणक्य, ज्यांना कौटिल्य म्हणूनही ओळखले जाते, यांच्या विचारांनी मार्गदर्शन केले, ज्यांनी "अर्थशास्त्र" हा प्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला, ज्यात राज्यक्रांती आणि लष्करी डावपेचांवर तपशीलवार मार्गदर्शक तत्त्वे समाविष्ट आहेत. चंद्रगुप्ताचे सैन्य सुसंघटित, सुसज्ज आणि शिस्तबद्ध होते आणि त्याच्या विजयांनी मौर्य साम्राज्याच्या विस्ताराचा पाया घातला.

ब) अशोक: चंद्रगुप्त मौर्याचा नातू अशोक याच्या राजवटीत मौर्य साम्राज्य शिखरावर पोहोचले. अशोक केवळ त्याच्या लष्करी मोहिमांसाठीच नव्हे तर विजेत्यापासून शांतता आणि अहिंसेच्या समर्थकात झालेल्या गंभीर परिवर्तनासाठीही ओळखला जातो. त्याच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या काळात, अशोकाने मौर्य राजवट प्रभावीपणे मजबूत करून, लष्करी मार्गाने साम्राज्याचा विस्तार करणे सुरू ठेवले. तथापि, त्यांचे सर्वात उल्लेखनीय योगदान म्हणजे धर्म (धार्मिकता), अहिंसा आणि त्यांच्या प्रजेच्या कल्याणाच्या धोरणाकडे वळणे. या आदर्शांचा स्वीकार करूनही, अशोकाने आपल्या साम्राज्याची सुरक्षा आणि स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी सुसंघटित सैन्य राखण्याची गरज ओळखली.

कलिंग युद्ध: अशोकाच्या जीवनातील एक महत्त्वाची घटना म्हणजे कलिंग युद्ध, सुमारे २६१ ईसापूर्व लढले गेले. कलिंग प्रदेश (आधुनिक ओडिशा) जिंकणे हा एक क्रूर आणि रक्तरंजित संघर्ष होता ज्याचा अशोकावर खोल परिणाम झाला. युद्धाचे विध्वंसक परिणाम आणि त्यामुळे झालेल्या अपार दुःखांचे साक्षीदार असलेल्या अशोकाने एक गहन परिवर्तन घडवून आणले. त्याने आपल्या विजयांच्या मानवी हानीबद्दल पश्चात्ताप आणि अपराधीपणाचा अनुभव घेतला, ज्यामुळे त्याने अहिंसा आणि करुणेचा मार्ग स्वीकारला. कलिंग युद्ध हा एक निर्णायक टप्पा बनला, ज्याने अशोकाला आपल्या प्रजेच्या कल्याणासाठी आणि धर्माचा प्रसार करण्यावर केंद्रित धोरणे स्वीकारण्यास प्रवृत्त केले.

अशोकाच्या धोरणांवर होणारे परिणाम आणि प्रभाव: कलिंग युद्धाच्या नंतरच्या घटनांनी अशोकाच्या धोरणांना आणि वारशाला आकार दिला. रक्तपातामुळे भयभीत झालेल्या अशोकाने राज्यकारभारासाठी अधिक मानवी आणि नैतिक दृष्टिकोनाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आरोग्यसेवा पुरवणे, रस्ते बांधणे, शिक्षणाला सहाय्य करणे आणि त्यांच्या प्रजेचे कल्याण सुनिश्चित करणे यावर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे अंमलात आणली. अशोकाचे त्याच्या साम्राज्यात कोरलेले खडक आणि स्तंभ शिलालेख, अहिंसा, धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक कल्याणाचा प्रचार करणारे संदेश होते. या तत्त्वांप्रती असलेल्या त्याच्या वचनबद्धतेचा पुरावा म्हणून या आज्ञापत्रांनी काम केले.

थोडक्यात, चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक यांच्या नेतृत्वाखाली मौर्य साम्राज्याच्या लष्करी रणनीती आणि लढाया यांनी साम्राज्याची वाटचाल घडवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. चंद्रगुप्ताच्या विजयांनी एकसंध भारताचा पाया घातला, तर अशोकाच्या अनुभवांमुळे, विशेषतः कलिंग युद्धामुळे, अहिंसा, धर्म आणि त्याच्या प्रजेच्या कल्याणाला चालना देणाऱ्या, त्याच्या धोरणांमध्ये गहन परिवर्तन घडले. मौर्य साम्राज्याच्या लष्करी यशाने आणि त्यानंतरच्या तात्विक उत्क्रांतीने भारताच्या इतिहासात चिरस्थायी वारसा सोडला.

b) गुप्त साम्राज्य: विस्तार आणि संरक्षण

प्राचीन भारतातील सर्वात प्रमुख आणि प्रभावशाली राजवंशांपैकी एक असलेल्या गुप्त साम्राज्याने लष्करी मोहिमा, सामरिक युती आणि मुत्सद्दी पराक्रम यांच्या संयोगाने एक विशाल आणि समृद्ध राज्य स्थापन केले. समुद्रगुप्ताच्या नेतृत्वाखाली, साम्राज्याने लक्षणीय विस्तार पाहिला आणि आपल्या प्रदेशांचे रक्षण करण्यासाठी विविध संरक्षणात्मक धोरणे अंमलात आणली.

अ) समुद्रगुप्ताच्या लष्करी मोहिमा, युती आणि राजनैतिक धोरणे: समुद्रगुप्त, ज्याला सहसा "भारताचा नेपोलियन" म्हणून संबोधले जाते, ते एक हुशार लष्करी रणनीतिकार आणि कुशल मुत्सद्दी होते. त्याने यशस्वी लष्करी मोहिमांची मालिका चालवली ज्याने गुप्त साम्राज्याच्या सीमांचा विस्तार केला. त्यांच्या "दिग्विजय" धोरणाचा उद्देश भारतीय उपखंडातील सर्व भाग जिंकणे हा होता. मोहिमांच्या मालिकेद्वारे, त्याने अनेक राज्ये आणि प्रदेश गुप्तांच्या नियंत्रणाखाली आणले.

समुद्रगुप्तालाही मुत्सद्देगिरीचे महत्त्व समजले आणि त्याने विविध स्थानिक राज्यकर्त्यांशी धोरणात्मक युती केली. त्याने वैवाहिक मुत्सद्देगिरीचा सराव केला, आपल्या मुलींचे लग्न वेगवेगळ्या प्रदेशातील राजांशी केले. या युतींनी केवळ नव्याने जिंकलेल्या प्रदेशांना सुरक्षित ठेवण्यास मदत केली नाही तर साम्राज्यात स्थिरता राखण्यातही योगदान दिले.

ब) गुप्त काळातील लष्करी प्रगती: गुप्त सैन्य शस्त्रे, घोडदळ आणि संघटनात्मक रचनेतील प्रगतीसाठी प्रसिद्ध होते. साम्राज्याने उत्कृष्ट शस्त्रे आणि शस्त्रे विकसित करण्यात गुंतवणूक केली, ज्यामुळे त्याच्या सैन्याला युद्धांमध्ये प्रभावीपणे सहभागी होण्यास सक्षम केले. प्रगत शस्त्रास्त्रे, सामरिक तेजासह एकत्रितपणे, गुप्त सैन्याला संघर्षात एक धार दिली.

गुप्त राज्यकर्त्यांनी सुसंघटित घोडदळाचे महत्त्व ओळखले. त्यांनी त्यांच्या घोडदळाच्या तुकड्या वाढवल्या आणि परिष्कृत केल्या, ज्यांनी आक्रमक मोहिमा आणि बचावात्मक युक्ती या दोन्हीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. घोडदळाची हालचाल आणि वेग यामुळे गुप्त सैन्याने धमक्यांना चपळपणे प्रत्युत्तर दिले आणि शत्रूच्या कमकुवतपणाचा फायदा घेतला.

क) हुनांची आक्रमणे आणि त्यांचे परिणाम: गुप्त साम्राज्याचे लष्करी पराक्रम आणि सामरिक कौशल्य असूनही, अखेरीस त्याला बाह्य आक्रमणांच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले, विशेषतः हूणांकडून. तोरामना आणि मिहिराकुला सारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या हूणांच्या आक्रमणांनी गुप्त प्रदेशांना मोठा धोका निर्माण केला.

हुनास, एक मध्य आशियाई भटक्या गटाने, साम्राज्याच्या संरक्षणातील असुरक्षिततेचे शोषण केले आणि अनेक आक्रमणे केली. या आक्रमणांचा गुप्त साम्राज्यावर लक्षणीय परिणाम झाला, ज्यामुळे प्रादेशिक नुकसान, आर्थिक ताण आणि सामाजिक उलथापालथ झाली. गुप्ताचा अधिकार कमकुवत झाला आणि स्थानिक राज्यकर्त्यांना त्यांनी शासन केलेल्या प्रदेशात अधिक स्वायत्तता प्राप्त झाली.

गुप्त साम्राज्याने काही हुना आक्रमणे परतवून लावली असताना, दीर्घकाळ चाललेला संघर्ष आणि व्यत्ययाने गुप्त राजवंशाच्या अधोगतीला हातभार लावला. आक्रमणांमुळे साम्राज्याची त्याच्या प्रदेशावरील पकड कमकुवत झाली आणि त्याचा केंद्रीय अधिकार आणखी कमी झाला.

शेवटी, गुप्त साम्राज्याचा विस्तार आणि संरक्षण समुद्रगुप्तासारख्या नेत्यांच्या लष्करी तेजामुळे, त्यांच्या धोरणात्मक युती आणि नाविन्यपूर्ण लष्करी प्रगतीमुळे घडले. तथापि, हूणांच्या आक्रमणांमुळे साम्राज्याचा ऱ्हास वेगाने झाला, ज्याचा त्याच्या प्रादेशिक अखंडतेवर आणि एकूण स्थिरतेवर खोलवर परिणाम झाला.

c) मुस्लिम आक्रमणे आणि दिल्ली सल्तनत

अ) अरब आक्रमणे: प्रारंभिक संवाद आणि लष्करी चकमकी- भारतीय उपखंडातील अरब आक्रमणे 7 व्या शतकात इस्लामिक खिलाफतच्या विस्तारासह सुरू झाली. अरब व्यापारी आणि शोधकांनी भारतीय उपखंडाशी लवकर संपर्क प्रस्थापित केला, ज्यामुळे अखेरीस लष्करी चकमकी झाल्या. यातील सर्वात उल्लेखनीय आक्रमणांचे नेतृत्व मुहम्मद बिन कासिम यांनी 711 मध्ये केले

होते. त्याने सिंधचा काही भाग (सध्याच्या पाकिस्तानात) जिंकून घेतला, जो या प्रदेशातील पहिला महत्त्वाचा मुस्लिम विजय होता. ही आक्रमणे धार्मिक आवेश, संपत्तीची इच्छा आणि धोरणात्मक विस्तार यांच्या संयोगाने चालविली गेली.

ब) दिल्ली सल्तनत: गझनविद, घुरीद आणि गुलाम राजवंश - 12 व्या शतकाच्या आसपास दिल्ली सल्तनत भारतीय उपखंडात एक महत्त्वपूर्ण मुस्लिम सत्ता म्हणून उदयास आली. हे आक्रमण आणि विजयांच्या मालिकेद्वारे स्थापित केले गेले. गझनीचा गझनवी शासक महमूद याने 10व्या आणि 11व्या शतकादरम्यान भारतात अनेक छापे टाकले, प्रामुख्याने मंदिरांना लक्ष्य केले आणि संपत्ती गोळा केली. घूरच्या मुहम्मद सारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वाखाली घुरीडांनी उत्तर भारतात मुस्लिम राजवटीचा विस्तार केला, ज्याची पराकाष्ठा दिल्ली सल्तनतच्या स्थापनेमध्ये झाली.

कुतुबुद्दीन ऐबकने स्थापन केलेला गुलाम राजवंश हा दिल्ली सल्तनतचा पहिला राजवंश होता. त्याने आपले राज्य मजबूत करण्यासाठी तुर्की रणनीती आणि वेढा घालण्याच्या युद्ध तंत्राचा वापर केला. आरोहित धनुर्धारी आणि सुव्यवस्थित घोडदळाच्या तुकड्यांच्या वापरासह तुर्कीच्या लष्करी रणनीतींनी दिल्ली सल्तनतला स्थानिक राज्यकर्त्यांपेक्षा लक्षणीय फायदा मिळवून दिला. वेढा घालणाऱ्या युद्धात, ज्यामध्ये बॅटरिंग रॅम, कॅटपल्ट्स आणि खंदकांचा समावेश होता, त्यांना जोरदार तटबंदी असलेली शहरे जिंकता आली.

क) प्रभाव: सांस्कृतिक देवाणघेवाण, स्थापत्य प्रभाव आणि लष्करी धोरणांमधील बदल- आक्रमणकारी मुस्लिम सैन्य आणि स्थानिक भारतीय लोकसंख्येमधील परस्परसंवादाचा परिणाम गहन सांस्कृतिक देवाणघेवाणीत झाला. या देवाणघेवाणीने भाषा, कला, वास्तुकला आणि पाककृती यासह समाजाच्या विविध पैलूंवर प्रभाव टाकला. इस्लामिक आणि भारतीय स्थापत्य शैलींच्या संमिश्रणामुळे दिल्लीतील कुतुबमिनार आणि अलई दरवाजा यांसारख्या स्मारकांमध्ये दिसणाऱ्या विशिष्ट इंडो-इस्लामिक वास्तुकलेचा उदय झाला.

दिल्ली सल्तनतच्या लष्करी रणनीती आणि प्रशासकीय यंत्रणांनी उपखंडावर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकला. घोडदळाचे युद्ध आणि वेढा घालण्याच्या तंत्रावर भर दिल्याने मुस्लिम शासक आणि त्यांचे शत्रू या दोघांसाठी लष्करी डावपेचांमध्ये बदल घडवून आणले. "इक्तास" नावाच्या प्रशासकीय विभागांसह केंद्रीकृत प्रशासनाच्या स्थापनेमुळे चांगले प्रशासन आणि महसूल संकलनास हातभार लागला.

शेवटी, अरब आक्रमणे आणि दिल्ली सल्तनतची स्थापना हा भारतीय उपखंडाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा होता. या घटनांमुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण, स्थापत्य शैलींचे एकत्रीकरण आणि लष्करी रणनीतींमध्ये बदल घडून आले जे आजही प्रदेशाच्या वारसा आणि ऐतिहासिक कथांवर प्रभाव टाकत आहेत.

Unit 3) Mughal Era. (मुघल काळ.)

- a) Military campaigns of Akbar, Aurangzeb, and other Mughal emperors
- b) Siege warfare and fortifications in the Mughal period
- c) Influence of the Mughal military on subsequent Indian rulers

a) अकबर, औरंगजेब आणि इतर मुघल सम्राटांच्या लष्करी मोहिमा

अ) अकबर: वैविध्यपूर्ण लष्करी परंपरांचे एकत्रीकरण आणि साम्राज्याचा विस्तार - अकबर, ज्याला बहुधा महान मुघल सम्राटांपैकी एक म्हणून ओळखले जाते, त्याने आपले साम्राज्य मजबूत करण्यासाठी विविध लष्करी परंपरा एकत्रित करण्याचे धोरण वापरले. विविध प्रादेशिक लष्करी यंत्रणांचे सामर्थ्य स्वतःच्या सैन्यात समाविष्ट करण्याचे महत्त्व त्यांनी जाणले. या दृष्टीकोनातून त्याला एक मजबूत लष्करी यंत्रणा तयार करण्यास मुभा दिली जी विविध आव्हाने हाताळण्यास सक्षम होती.

अकबराच्या लष्करी मोहिमा मुघल साम्राज्याचा विस्तार करण्यावर केंद्रित होत्या. त्यांनी उत्तर भारतात, विशेषतः पंजाब, गुजरात आणि बंगालच्या प्रदेशात यशस्वी मोहिमा राबवल्या. वैवाहिक आघाड्यांद्वारे राजपूत योद्धांचे त्याच्या सैन्यात एकीकरण आणि धार्मिक सहिष्णुतेच्या धोरणामुळे साम्राज्य स्थिर होण्यास मदत झाली आणि विविध समुदायांमध्ये निष्ठेची भावना वाढली.

ब) औरंगजेब: व्यापक मोहिमा आणि अतिविस्ताराची आव्हाने - औरंगजेब, त्याच्या पूर्ववर्तींच्या विपरीत, त्याच्या दृष्टीकोनात अधिक विस्तारवादी होता, त्याने त्याचे प्रादेशिक नियंत्रण वाढवण्यासाठी व्यापक लष्करी मोहिमा सुरू केल्या. त्याने दख्खनवर साम्राज्याची पकड मजबूत करण्याचा आणि त्याचा दक्षिणेकडे विस्तार करण्याचा प्रयत्न केला. औरंगजेबाच्या मोहिमा, जरी प्रादेशिक फायद्यांच्या बाबतीत यशस्वी झाल्या, तरीही त्यांनी अतिविस्ताराची आव्हाने आणली. साम्राज्याची विशालता सतत युद्ध, ताणलेली संसाधने आणि प्रशासन यांची सांगड घालत होती.

औरंगजेबाच्या मोहिमांना धार्मिक परिमाण होते, कारण त्याने इस्लामिक वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, यामुळे इतर धार्मिक समुदायांसोबत तणाव निर्माण झाला आणि कालांतराने साम्राज्यातील धार्मिक सलोखा कमी होण्यास हातभार लागला. काही सांस्कृतिक प्रथा दडपण्याच्या आणि कठोर इस्लामिक कायदे लादण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांमुळेही अंतर्गत असंतोष निर्माण झाला.

क) नंतरचे सम्राट: मुघल सैन्याची घसरण आणि कमकुवत होणे - मुघल साम्राज्याच्या उत्तरार्धात प्रगती होत असताना, त्यानंतरच्या सम्राटांना वाढत्या आव्हानांचा सामना करावा लागला आणि

मुघल सैन्याच्या ताकदीत घट झाली. साम्राज्य बाह्य आक्रमणांना, विशेषतः मध्य आशियाई आणि युरोपियन शक्तींकडून अधिक असुरक्षित बनले.

मुघल सैन्याच्या घसरणीला अनेक कारणे कारणीभूत ठरू शकतात. औरंगजेबानंतर मजबूत नेतृत्व आणि सक्षम राज्यकर्त्यांच्या अभावामुळे साम्राज्याची केंद्रीय सत्ता कमकुवत झाली. प्रशासनातील भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमतेमुळे आर्थिक ताण निर्माण झाला आणि लष्कराची क्षमता कमकुवत झाली. याव्यतिरिक्त, प्रादेशिक शक्तींचा उदय आणि मराठा आणि शीख सैन्याच्या उदयामुळे साम्राज्याचे आणखी तुकडे झाले.

शेवटी, अकबर आणि औरंगजेब सारख्या मुघल सम्राटांच्या लष्करी मोहिमांनी साम्राज्याच्या इतिहासाला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. अकबराच्या विविध लष्करी परंपरा आणि विस्ताराच्या रणनीतींच्या एकत्रीकरणामुळे एक मजबूत पाया तयार करण्यात मदत झाली, तर औरंगजेबच्या आक्रमक मोहिमांमुळे प्रादेशिक लाभ तर झालाच पण अतिविस्तार आणि अंतर्गत तणावालाही हातभार लागला. नंतरच्या वर्षात मुघल सैन्याचा ऱ्हास हा कमकुवत नेतृत्व, प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि प्रादेशिक शक्तींचा उदय यासह विविध कारणांचा परिणाम होता.

b) मुघल काळातील युद्ध आणि तटबंदी

अ) **मुघल किल्ले:** रचना, वास्तुकला, संरक्षणात्मक वैशिष्ट्ये: मुघल किल्ले त्यांची प्रभावी रचना, भव्य वास्तुकला आणि नाविन्यपूर्ण बचावात्मक वैशिष्ट्यांनी वैशिष्ट्यीकृत होते. अकबर, जहांगीर, शाहजहान आणि औरंगजेब सारख्या मुघल शासकांनी भारतीय उपखंडात असंख्य किल्ले बांधले. हे किल्ले केवळ लष्करी किल्ले नव्हते तर सामर्थ्य आणि अधिकाराचे प्रतीक होते.

मुघल किल्ल्यांच्या स्थापत्यकलेने पर्शियन आणि मध्य आशियाई प्रभावांसह देशी भारतीय शैलीचे मिश्रण केले. किल्ल्यांमध्ये सामान्यतः दगड किंवा विटांनी बनवलेल्या भव्य भिंती होत्या, बहुतेक वेळा गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांनी आणि सजावटीच्या घटकांनी सुशोभित केलेले होते. या किल्ल्यांचे मुख्य दरवाजे अनेकदा आकर्षक दर्शनी भागांनी सुशोभित केलेले होते, जे मुघल सौंदर्याचे दर्शन घडवतात. किल्ले सामरिकदृष्ट्या स्थित होते, बहुतेकदा उंच जमिनीवर किंवा महत्त्वाच्या व्यापार मार्गाजवळ, आसपासच्या भागांचे भव्य व प्रभावी दृश्ये प्रदान करतात.

ब) **तंत्र: तटबंदी तोफखाना, खंदक युद्ध आणि भूमिगत खाणी:** मुघल काळातील वेढा युद्धामध्ये तटबंदी असलेली शहरे आणि किल्ल्यांच्या संरक्षणात्मक संरचनांचा भंग करण्यासाठी किंवा त्यावर मात करण्यासाठी तंत्रांचा समावेश होता.

तटबंदी तोफखाना: वेढा घालताना तोफखाना वापरण्यात मुघल तरबेज होते. त्यांनी तोफांचा आणि इतर तोफखान्यांचा वापर करून भिंती फोडण्यासाठी, भंग निर्माण करण्यासाठी आणि

बचावकर्त्यांना त्यांच्या स्थानावरून हटवण्यासाठी वापर केला. या तोफांना बऱ्याचदा भारदस्त फलाटीवर किंवा खास तयार केलेल्या तोफखान्याच्या उंचीचा भाग व उत्तम गोळीबाराचे कोन प्रदान करण्यात आले होते.

खंदक युद्ध: हल्लेखोरांना आच्छादन पुरवताना किल्ल्याच्या भिंतीजवळ जाण्यासाठी वेढा घालून खंदक खोदले गेले. या दृष्टिकोनामुळे मुघल सैन्याला हळूहळू पुढे जाण्यास आणि किल्ल्याच्या जवळ जागा निश्चित करण्यास अनुमती दिली, ज्यामुळे बचावात्मक आगीचा धोका कमी झाला.

भूमिगत खाणी: मुघलांनी वापरलेली आणखी एक अभिनव युक्ती म्हणजे भूमिगत खाणींचा वापर. खाण कामगार किल्ल्याच्या भिंतीखाली बोगदे खणायचे आणि नंतर त्यात स्फोटकं भरायचे. एकदा स्फोट झाला की, या खाणींमुळे किल्ल्याच्या संरक्षणाचे लक्षणीय नुकसान होऊ शकते आणि आक्रमण करणाऱ्या सैन्याने शोषण करण्यासाठी उल्लंघन केले जाऊ शकते.

क) प्रभाव: त्यानंतरच्या भारतीय तटबंदीवर प्रभाव: मुघल किल्ले आणि त्यांच्या संरक्षणात्मक तंत्रांचा त्यानंतरच्या भारतीय तटबंदीवर कायमचा प्रभाव पडला. मुघल किल्ल्यांची रचना तत्त्वे आणि स्थापत्य वैशिष्ट्यांचा भारतातील नंतरच्या किल्ल्या आणि राजवाड्यांच्या बांधकामावर प्रभाव पडला. यापैकी अनेक किल्ल्यांमध्ये भव्य भिंती, गुंतागुंतीचे कोरीवकाम आणि सुशोभित दरवाजे असे समान घटक समाविष्ट आहेत.

तोफखाना आणि खंदक युद्धाच्या वापरासह वेढा युद्धाचा मुघल दृष्टीकोन, भारतातील नंतरच्या लष्करी रणनीतींसाठी एक आदर्श ठेवला. मुघल वेढा आणि तटबंदीतून मिळालेले धडे नंतरच्या शासकांना आणि लष्करी सेनापतींना दिले गेले आणि त्यांनी आक्षेपार्ह आणि बचावात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या कारवायांसाठी त्यांचा नीतीला आकार दिला.

शेवटी, मुघल काळातील वेढा युद्ध आणि तटबंदी ही प्रभावी स्थापत्य रचना, नाविन्यपूर्ण बचावात्मक वैशिष्ट्ये आणि सामरिक लष्करी डावपेच द्वारे वैशिष्ट्यीकृत होती. मुघल किल्ल्यांचा वारसा आणि त्यांची तंत्रे मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतरही भारतीय लष्करी वास्तुकला आणि रणनीतींवर प्रभाव पाडत आहेत.

c) त्यानंतरच्या भारतीय राज्यकर्त्यांवर मुघल सैन्याचा प्रभाव

1. उत्तराधिकारी राज्ये आणि मुघल लष्करी डावपेचांचे रूपांतर: 18 व्या शतकाच्या सुरुवातीस मुघल साम्राज्याच्या अस्तानंतर, भारतीय उपखंडात अनेक उत्तराधिकारी राज्ये उदयास आली. मराठा, राजपूत आणि विविध प्रादेशिक शक्तींसह या राज्यांनी मुघल लष्करी डावपेच आणि रणनीतींची प्रभावीता ओळखली. मुघलांनी पायदळ, घोडदळ आणि तोफखाना यांचे मिश्रण

असलेले एक सुसंघटित सैन्य विकसित केले होते. उत्तराधिकारी राज्यांनी या लष्करी सिद्धांतांना त्यांच्या स्वतःच्या सैन्यात रुपांतरित केले आणि समाविष्ट केले.

उदाहरणार्थ, मराठ्यांनी, शिवाजी आणि नंतर पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली, मुघलांकडून गनिमी युद्ध आणि गतिशीलता-केंद्रित धोरणे स्वीकारली. राजपूतांनी मुघल तोफखाना आणि घोडदळाची रणनीती त्यांच्या लष्करी दृष्टिकोनात समाकलित केली. मुघल लष्करी पद्धतींच्या आत्मसात केल्यामुळे या उत्तराधिकारी राज्यांना बाह्य धोक्यांपासून एक मजबूत संरक्षण राखता आले आणि त्यांचा प्रदेश विस्तारला.

2. मराठा, राजपूत आणि शीख: लष्करी रणनीती आणि औपनिवेशिक प्रतिकार: मराठे, राजपूत आणि शीख या सर्वांनी मुघल लष्करी रणनीतींपासून प्रेरणा घेतली आणि युद्धासाठी त्यांचे अद्वितीय दृष्टिकोन विकसित केले.

मराठा: मराठ्यांनी मुघल-शैलीतील संघटना, घोडदळाचे युद्ध आणि तोफखाना वापरून त्यांच्या मूळ गनिमी रणनीतीशी सांगड घातली. या एकत्रीकरणामुळे 18व्या आणि 19व्या शतकातील विविध संघर्षांदरम्यान त्यांना वसाहतवादी शक्तींचा, विशेषतः ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा प्रतिकार करण्यास मदत झाली.

राजपूत: राजपूतांनी मुघल तोफखाना आणि घोडदळाचे तंत्र त्यांच्या युद्ध परंपरांमध्ये समाविष्ट केले. त्यांनी रणांगणावर त्यांची अनुकूलता आणि लवचिकता दाखवून वसाहतवादी शक्ती आणि इतर भारतीय राज्यांविरुद्ध लढा दिला.

शीख: महाराजा रणजित सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील शीख साम्राज्याने शक्तिशाली लष्करी शक्ती तयार करण्यासाठी मुघल लष्करी तत्त्वांचा यशस्वीपणे वापर केला. शीखांनी त्यांच्या सैन्याचे आधुनिकीकरण केले, मुघल तोफखाना आणि पायदळ रणनीतीचा अवलंब केला आणि या सैन्याचा वापर त्यांच्या अधिकारावर ठामपणे करण्यासाठी आणि ब्रिटिश विस्ताराचा प्रतिकार करण्यासाठी केला.

3. ब्रिटिश वसाहती शासन आणि मुघल लष्करी वारसा: ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने हळूहळू भारतावर आपला प्रभाव आणि नियंत्रण वाढवत असताना, तिला मुघल सैन्याच्या वारशाचा सामना करावा लागला. इंग्रजांनी मुघल लष्करी रचनेतील धोरणात्मक आणि संघटनात्मक गुण ओळखले.

ब्रिटिशांनी मुघल लष्करी व्यवस्थेतील काही घटकांचा त्यांच्या स्वतःच्या सैन्यात समावेश केला, विशेषतः सैन्य संघटना, तोफखाना वापरणे आणि प्रशासकीय पद्धती. विविध वांशिक आणि धार्मिक गटांना त्यांच्या सैन्यात नियुक्त करण्याची मुघल प्रथा ब्रिटिशांनी देखील स्वीकारली, ज्यामुळे प्रसिद्ध भारतीय सैन्याच्या तुकड्यांसारख्या रेजिमेंटची निर्मिती झाली.

मुघल साम्राज्याच्या औपचारिक समाप्तीनंतरही, त्याचा लष्करी प्रभाव ब्रिटिश औपनिवेशिक राजवटीत आधुनिक भारतीय सशस्त्र दलांच्या प्रशिक्षण आणि संरचनेला आकार देण्यामध्ये कायम राहिला. 1947 मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय सैन्याच्या अंतिम विकासात या प्रभावाने भूमिका बजावली.

शेवटी, मुघल लष्करी वारशाने नंतरच्या भारतीय राज्यकर्त्यांवर आणि संस्थांवर महत्त्वपूर्ण छाप सोडली. उत्तराधिकारी राज्यांद्वारे मुघल लष्करी डावपेचांचे रूपांतर आणि वसाहतवादी शक्तींविरुद्ध त्यांचा प्रतिकार यामुळे मुघलांच्या रणनीतींचा कायमचा प्रभाव दिसून आला. हा प्रभाव ब्रिटिश औपनिवेशिक कालखंडात चालू राहिला आणि आधुनिक भारतीय सशस्त्र दलांच्या उत्क्रांतीमध्ये योगदान दिले.

Unit 4) Rise of Regional Powers. (प्रादेशिक शक्तींचा उदय.)

- a) Rajput kingdoms and their military traditions
- b) Marathas: Guerrilla warfare and Shivaji's military tactics
- c) Sikh Empire and the Khalsa army

अ) राजपूत राज्ये आणि त्यांच्या लष्करी परंपरा

राजपूत योद्धे शौर्य आणि युद्ध शौर्याचे चिरस्थायी प्रतीक म्हणून उभे आहेत आणि भारतीय इतिहासाच्या चित्रणावर अमिट छाप सोडतात. भारतीय उपखंडातील विविध प्रदेशांतून आलेले, राजपूत हा एक योद्धा वर्ग होता जो सन्मान, कर्तव्य आणि शौर्यासाठी त्यांच्या अटल वचनबद्धतेसाठी ओळखला जातो. त्यांच्या सैन्य परंपरेने केवळ प्रादेशिक राजकारणालाच आकार दिला नाही तर मध्ययुगीन भारताच्या व्यापक गतिशीलतेवरही प्रभाव टाकला.

राजपूत योद्धे, बहुतेकदा थोर वंशात जन्मलेले, लहानपणापासूनच योद्धाचा मार्ग स्वीकारण्यासाठी विकसित झाले. त्यांच्या प्रशिक्षणामध्ये लढाऊ कौशल्ये, घोडेस्वारी, धनुर्विद्या आणि शारीरिक सहनशक्ती यांचा सर्वांगीण विकास समाविष्ट होता. पराक्रमावर भर देणे हा केवळ आचारसंहिता नसून त्यांच्या ओळखीचा अविभाज्य भाग होता. राजपूत शूरवीरांना, कठोर आचारसंहितेद्वारे मार्गदर्शन केले गेले, त्यांनी युद्धभूमीवर आणि बाहेर दोन्ही निष्ठा, धैर्य आणि करुणा या तत्त्वांचे पालन केले.

युद्धाच्या रणभूमीमध्ये, राजपूत राज्यांनी त्यांच्या अष्टपैलुत्व आणि अनुकूलनक्षमतेचे प्रदर्शन करणारे कल्पक धोरणांचे मिश्रण वापरले. त्यांच्या लष्करी पराक्रमाच्या केंद्रस्थानी प्रसिद्ध घोडदळ सैन्य होते. राजपूत घोडेस्वार, त्यांच्या अपवादात्मक अश्वारोहण कौशल्यासाठी आणि वेगवान चढाईसाठी ओळखले जायचे. हे विधान केवळ अती शक्तीचे प्रदर्शन नव्हते तर अनेकदा धोरणात्मक अचूकतेने, असुरक्षित शत्रूच्या भागांना लक्ष्य करून किंवा विरोधी ओळींमध्ये व्यत्यय निर्माण करून अंमलात आणले गेले.

तिरंदाजी ही राजपूत लष्करी रणनीतीची आणखी एक कोनशिला होती. तज्ज्ञ धनुर्धारी शत्रूवर बाणांचा वर्षाव करायचे, जवळच्या लढाईत सहभागी होण्यापूर्वी दुरूनच नुकसान करायचे. त्यांच्या तिरंदाजीतील प्रवीणतेला कठोर प्रशिक्षण आणि वर्षांच्या सरावाने सन्मानित करण्यात आले, ज्यामुळे त्यांना प्रतिस्पर्धावर उल्लेखनीय अचूकतेने मारा करता आला.

शिवाय, राजपूत राज्ये त्यांच्या तटबंदीच्या चपखल वापरासाठी प्रसिद्ध होती. भक्कम किल्ले आणि किल्ले बांधणे आणि त्यांची देखभाल करणे हे त्यांच्या बचावात्मक रणनीतीसाठी महत्त्वाचे

होते. ही तटबंदी लष्करी किल्ले आणि राज्यकारभाराची केंद्रे म्हणून काम करत होती, जे बाह्य धोक्यांपासून त्यांच्या प्रदेशांचे आणि लोकसंख्येचे संरक्षण करण्याच्या राजपूतांच्या क्षमतेचे प्रतीक होते. या किल्ल्यांची वास्तुकला त्यांच्या अभियांत्रिकी कौशल्याचा दाखला होती, ज्यात अनेकदा गुंतागुंतीच्या रचना, चक्रव्यूह मार्ग आणि दीर्घकाळापर्यंत वेढा सहन करू शकणाऱ्या संरक्षणात्मक रचनांचा समावेश केला जातो.

राजपूत योद्ध्यांचा वारसा भारतीय इतिहासातील त्यांच्या योगदानाची ज्वलंत आठवण करून देणारा आहे. प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांच्या धाडसाच्या कहाण्या, सन्मानासाठी त्यांची अटल बांधिलकी आणि त्यांच्या नाविन्यपूर्ण लष्करी रणनीती पिढ्यांना प्रेरणा देत आहेत. भारतातील प्रादेशिक शक्तींच्या उदयाचे श्रेय राजपूत राज्यांच्या दुर्दम्य वृत्ती आणि लष्करी कल्पकतेला आहे, ज्यांचा वारसा काळाच्या इतिहासात गुंफलेला आहे.

b) मराठा: गनिमी कावा आणि शिवाजींचे लष्करी डावपेच

• गनिमी कावा आणि हिट-अँड-रन (मारून पळणे, ठोकून पळणे) रणनीती:

मराठे गनिमी युद्धात निपुण होते, अनियमित युद्धाचा एक प्रकार जो आश्चर्य, गतिशीलता आणि हल्ला करण्याच्या रणनीतींवर जोर देतो. मोठ्या आणि अधिक सुसज्ज सैन्याविरुद्ध थेट, खुल्या मैदानात लढण्याऐवजी, मराठ्यांनी हिट-अँड-रन रणनीती वापरल्या. यामध्ये शत्रूच्या पुरवठा रेषांवर अचानक हल्ले करणे, वेगळ्या चौक्यांवर छापे टाकणे आणि शत्रूच्या सैन्यावर त्वरीत गायब होण्यापूर्वी हल्ला करणे समाविष्ट होते. अशा डावपेचांनी स्थानिक भूप्रदेशाच्या त्यांच्या ज्ञानाचा गैरफायदा घेतला, जे जलद हालचाली आणि डावपेचांसाठी महत्त्वपूर्ण होते. गनिमी कावा युद्धामुळे मराठ्यांना आपल्या विरोधकांना सतत त्रास देणे आणि कमकुवत करणे शक्य झाले, ज्यामुळे मोठ्या सैन्याला त्यांना पकडणे किंवा त्यांच्या हालचालींचा अंदाज बांधणे कठीण झाले.

छत्रपती शिवाजींची लष्करी प्रतिभा: मराठा साम्राज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी त्यांच्या रणनीती आणि नेतृत्वात उल्लेखनीय लष्करी प्रतिभा दाखवली. त्यांच्या अभिनव डावपेचांचा मराठ्यांच्या यशात मोठा वाटा होता. त्यांच्या लष्करी प्रतिभेच्या काही प्रमुख पैलूंमध्ये खालील घटक समाविष्ट आहेत:

अ) तटबंदी आणि नौदल शक्ती: शिवाजी महाराजांनी बचावात्मक युद्धात तटबंदीचे सामरिक महत्त्व ओळखले. त्यांनी आपल्या संपूर्ण साम्राज्यात सामरिकदृष्ट्या स्थित किल्ल्यांचे जाळे तयार केले, जे केवळ बचावात्मक किल्लेच नव्हे तर आक्रमक मोहिमा सुरू करण्यासाठी तळ म्हणूनही काम केले. त्यांच्या सर्वात उल्लेखनीय कामगिरींपैकी एक म्हणजे मराठा नौदलाची स्थापना, ज्याने त्यांना किनारपट्टीवरील प्रदेश, व्यापारी मार्ग आणि नौदल हल्ले सुरू करण्याची क्षमता दिली.

ब) गनिमी युद्ध आणि गतिशीलता: आधी सांगितल्याप्रमाणे, मोठ्या आणि अधिक पारंपारिक शक्तीविरुद्ध त्याची प्रभावीता ओळखून शिवाजींनी गनिमी युद्ध स्वीकारले. त्यांनी आपल्या सैनिकांना चपळ आणि अनुकूल होण्यास प्रोत्साहित केले, स्थानिक भूप्रदेशाच्या ज्ञानाचा त्यांच्या फायद्यासाठी वापर केला. या गतिशीलतेमुळे मराठ्यांना त्यांच्या शत्रूंना जेथे कमीत कमी अपेक्षा होती तेथे हल्ला करण्याची संधी मिळाली.

क) घोडदळाच्या डावपेचांमध्ये नाविन्य: शिवाजी महाराजांनी "गनिमी कावा" किंवा "मुळेबल हॉर्स आर्टिलरी" (गतिशील घोडदळ तोफा) सारख्या नाविन्यपूर्ण घोडदळाच्या डावपेचांची ओळख करून दिली, ज्यात वेगाने हालचाल आणि घोड्यावरील तोफखाना वापरणे समाविष्ट होते. या डावपेचात गतिशीलता आणि मारक शक्तीचे फायदे यांची सांगड घालून मराठ्यांना लढाईत आघाडी मिळाली.

ड) बुद्धिमत्ता आणि हेरगिरी: शिवरायांना आपल्या शत्रूविषयी गुप्तमाहिती गोळा करण्याचे महत्त्व समजले. त्यांनी हेर आणि माहिती देणाऱ्यांचे जाळे स्थापन केले, ज्यामुळे त्यांना शत्रूच्या हालचाली, योजना आणि कमकुवतपणाबद्दल महत्त्वपूर्ण माहिती गोळा करता आली. या बुद्धिमत्तेवर आधारित दृष्टिकोनामुळे त्यांची निर्णयक्षमता आणि रणनीतिक नियोजन वाढले.

इ) अनुकूल धोरण: बदलत्या परिस्थितीनुसार आपली रणनीती बदलण्यास शिवाजी महाराज घाबरले नाही. त्यांना समजले की एकाच दृष्टिकोनाचे कठोर पालन केल्याने पराभव होऊ शकतो. या लवचिकतेमुळे त्यांना विकसित होत असलेल्या लष्करी आव्हानांना प्रभावीपणे प्रतिसाद देता आला.

थोडक्यात, गनिमी युद्धात मराठ्यांचे यश आणि शिवाजी महाराजांची लष्करी प्रतिभा यांचा एक मोठा प्रादेशिक शक्ती म्हणून उदय होण्यात महत्त्वाचा वाटा होता. शिवाजींच्या नाविन्यपूर्ण रणनीती आणि नेतृत्वासह हिट-अँड-रन रणनीती वापरण्याची त्यांची क्षमता, त्यांना मोठ्या, अधिक प्रस्थापित शक्तींना आव्हान आणि पराभूत करण्यास यश आले. या लष्करी कामगिरीने मराठा साम्राज्याचा इतिहास आणि वारसा घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

c) शीख साम्राज्य आणि खालसा सैन्य

अ) शीख साम्राज्य आणि महाराजा रणजित सिंग: 19व्या शतकाच्या सुरुवातीला उदयास आलेले शीख साम्राज्य हे भारतीय उपखंडातील एक महत्त्वपूर्ण राजकीय आणि लष्करी शक्ती होती. या साम्राज्याचे प्रमुख महाराजा रणजित सिंग होते, ते एक करिष्माई आणि सक्षम नेता होते. शीख साम्राज्याच्या उदयात त्यांची दृष्टी आणि नेतृत्व महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

महाराजा रणजित सिंग यांच्या राजवटीत चतुर मुत्सद्देगिरी, भक्कम प्रशासन आणि प्रभावी लष्करी रणनीती यांचा समावेश होता. त्यांनी विविध शीख गट आणि प्रदेशांना केंद्रीकृत अधिकाराखाली एकत्र करण्यात यश मिळवले, ज्यामुळे एका शक्तिशाली आणि एकसंध शीख राज्याचा पाया घातला गेला. विविध घटकांना एकत्र आणण्याच्या आणि शीखांमध्ये एकतेची भावना निर्माण करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेने साम्राज्याच्या सामर्थ्यामध्ये खूप योगदान दिले.

ब) खालसा सैन्याची निर्मिती: खालसा आर्मी, ज्याला शीख साम्राज्याच्या लष्करी पराक्रमाचा कणा म्हणून संबोधले जाते, ही एक जबरदस्त शक्ती होती ज्याने पारंपारिक शीख मूल्यांचे आधुनिक लष्करी तंत्रांसह मिश्रण केले. "खालसा" हा शब्द स्वतः शीख धर्मात खूप महत्त्वाचा आहे, जो विशेष दीक्षा समारंभ पार पाडलेल्या धर्माभिमानी शिखांच्या समुदायाचे प्रतिनिधित्व करतो.

महाराजा रणजित सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली खालसा आर्मीचे काटेकोरपणे संघटन आणि प्रशिक्षण देण्यात आले. त्यात अशा सैनिकांचा समावेश होता ज्यांनी केवळ त्यांच्या विश्वासावर अतूट निष्ठा दाखवली नाही तर त्या काळातील अत्याधुनिक शस्त्रे आणि लष्करी रणनीतीत देखील ते सुसज्ज होते. धार्मिक उत्साह आणि लष्करी व्यावसायिकतेच्या या अनोख्या संमिश्रणामुळे खालसा आर्मी युद्धभूमीवर एक शक्तिशाली शक्ती बनली.

क) पारंपारिक शीख मूल्यांचे मिश्रण: खालसा सैन्याच्या सामर्थ्याचे केंद्रस्थान म्हणजे शीख तत्त्वांचे आणि मूल्यांचे पालन करणे. शीख धर्म धैर्य, स्वयं-शिस्त आणि कर्तव्याची भक्ती यासारख्या संकल्पनांवर जोर देते. ही तत्त्वे खालसा सैनिकांच्या मानसिकतेत खोलवर रुजलेली होती, ज्यामुळे त्यांना शौर्याने लढायला आणि सर्व अडचणींविरुद्ध खंबीरपणे उभे राहण्याची प्रेरणा मिळाली. सैनिक हे केवळ योद्धे नव्हते; त्यांना त्यांच्या विश्वासाचे आणि सार्वभौमत्वाचे रक्षण करून उच्च उद्देशाने मार्गदर्शन केले गेले.

ड) आधुनिक लष्करी तंत्रांचा समावेश: खालसा आर्मीने आपल्या पारंपारिक मूल्यांना घट्ट धरून ठेवले असतानाच, त्यांनी आपल्या लष्करी तंत्रांचे आधुनिकीकरण करण्याचे महत्त्वही ओळखले. महाराजा रणजित सिंग यांना युद्धात प्रगती करत राहण्याचे महत्त्व समजले. त्याने आपल्या सैनिकांना आधुनिक डावपेच, तोफखाना वापरणे आणि पुरवठा रणनीतींचे प्रशिक्षण देण्यासाठी युरोपियन अधिकाऱ्यांचे, विशेषतः फ्रेंच आणि इटालियन यांचे कौशल्य शोधले.

हे धोरणात्मक आधुनिकीकरण खालसा सैन्याच्या बदलत्या रणांगणातील गतिशीलतेशी जुळवून घेण्याच्या आणि इतर समकालीन शक्तींशी यशस्वीपणे स्पर्धा करण्याच्या क्षमतेचा एक महत्त्वाचा घटक होता.

इ) साम्राज्याच्या सामर्थ्यासाठी योगदान: खालसा सैन्याच्या पराक्रमाने शीख साम्राज्याच्या सामर्थ्यात आणि प्रादेशिक अखंडता राखण्याच्या क्षमतेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्याने साम्राज्याला त्याचा प्रभाव वाढवण्यात आणि बाह्य धोक्यांपासून आपल्या सीमांचे रक्षण करण्यास मदत केली. खालसा आर्मीची शौर्य आणि शिस्तीची प्रतिष्ठा देखील एक प्रतिबंधक म्हणून काम करते, संभाव्य आक्रमकांना शीख साम्राज्याला आव्हान देण्यापासून परावृत्त करते.

थोडक्यात, महाराजा रणजीत सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील शीख साम्राज्याने खालशाच्या अध्यात्मिक उत्साहाचा उपयोग केला आणि त्याला आधुनिक लष्करी तंत्रांसह एकत्रित करून एक लष्करी शक्ती तयार केली जी भयावह आणि आदरणीय होती. या अनोख्या संश्लेषणाने शीख साम्राज्याच्या काळात प्रादेशिक शक्ती म्हणून उदयास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.